

ЎЗБЕК ТИЛИ, АДАБИЁТИ ВА ФОЛКЛОР ИНСТИТУТИ
ХУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.27.06.2017.Fil.46.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ
АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК
ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ

ТУЛАБАЕВА РУХСОРА САЙФУЛЛАЕВИНА

ХУДОЙБЕРДИ ТЎХТАБОВ РОМАНЛАРИДА
БАДИИЙ ПСИХОЛОГИЗМ

10.00.02 – Ўзбек адабиёти

ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ

Тошкент - 2019

Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
авторефератининг муқаррижаси

Оглавление авторферата диссертации доктора философии (PhD)

Content of dissertation Abstract of the Doctor of philosophy (PhD)

Тулабаева Рухсора Сайфуллаевна Худойберди Тўхтабоев романларида бадий психологизм.....	3
Тулабаева Рухсора Сайфуллаевна Художественный психологизм в романах Худайберди Тухтабаева.....	25
Tulabaeva Rukhsora Sayfullaevna Artistic psychologism in novels of Khudoyberdi Tukhtabayev.....	47
Эълон қилинган ишлар рўйхати Список опубликованных работ List of published works.....	51

ЎЗБЕК ТИЛИ, АДАБИЁТИ ВА ФОЛЬКЛОРИ ИНСТИТУТИ
ХУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc-27.06.2017.Fil.46.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕИГАШ
АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК
ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ

ТУЛАБАЕВА РУХСОРА САЙФУЛЛАЕВНА

ХУДОЙБЕРДИ ТЎХТАБОЕВ РОМАНЛАРИДА
БАДИИЙ ПСИХОЛОГИЗМ

10.00.02 – Ўзбек адабиёти

ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ

Тошкент – 2019

Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси хузуридаги Олий аттестация комиссиясида В2017.2.PhD/Fil 134 рақами билан рўйхатга олинган.

Диссертация Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетида бажарилган.

Диссертация авторферати уч тилда (Ўзбек, рус, инглиз (резюме) Илмий кенгаш веб-саҳифасида www.til-adabiyot.fan.uz манзилга ва "Ziyo Net" ахборот-тақлим порталида www.ziyounet.uz манзилга жойлаштирилган.

Илмий раҳбар: Каримов Баходир Иурметович
филология фанлари доктори, профессор

Расмий оponentлар: Күронов Дилмурод Хайларалиевич
филология фанлари доктори, профессор

Матжонов Сафо
педагогика фанлари доктори, профессор

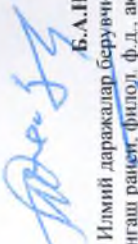
Етақчи ташкилот: Низомий номидаги Тошкент давлат
педагогика университети

Диссертация ҳимояси Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти хузуридаги DSс:27.06.2017.Fil.46.01 рақами фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини берувчи Илмий кенгашнинг 2019 йил "25 декабрь" соат 14: 50 даги мажлисида бўлиб ўтди (Манзил: 100060, Тошкент, Шахрисабз тор кўчаси, 5. Тел.: (99871)233-36-50; факс: (99871)233-71-44; e-mail: uztlib@academy.uz).

Диссертация билан Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Асосий кутубхонасида танишиш мумкин (рақами билан рўйхатга олинган). Манзил: 100100, Тошкент, Зиелилар кўчаси, 13. Тел.: (99871) 262-74-58.

Диссертация авторферати 2019 йил "5" декабрда тарқатилди.
(2019 йил "5" декабрдаги 12 рақамли реестр баённомаси).

Б.А. Назаров
Илмий даражалар берувчи илмий
кенгаш раиси, филол. ф.д., академик

Р. Барақоев
Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш
илмий котиби, филол.ф.н.

Н.Ф. Каримов
Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш
кошидаги илмий семинар раиси,
филол. ф.д., академик

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Дунё адабиётшунослигида ҳар бир халқнинг ўзига хос турмуш тарзи ва маънавияти унинг санъати, адабиётида акс этиниш ўрганилган. Шу маънода, адабиёт миллий ҳаётнинг, халқ маънавиятининг кўзгусидир. Шақл ва мазмун жиҳатидан етук бадий асарлар китобхонга нафақат эстетик завқ, балки маънавий озуқа ҳам беради. Шундай экан, юксак бадийят намуналари бўлган асарларни ўрганиш, талқин этиш адабиётшуносликнинг ҳам олдидаги муҳим вазифадир. Дунё адабиётшунослигида янги тадқиқот методлари шаклланди. Биографик, социологик, герменевтик, психологик тахлил сингари методлар инсоният тафаккури маҳсули сифатида майдонга келди. Бадий асар тахлилга тортилар экан, ундаги қаҳрамонлар руҳияти, ички оламини ёритиш жаҳон адабиётшунослигида тобора кенгайиб бормокда. Шу маънода, бадий психологизм масаласи катта аҳамиятга эга.

Жаҳон адабиётшунослигида XIX аср охири – XX аср бошларига келиб психологик метод шаклланди. Ушбу метод асосида бадий асарларни текшириш, умуман, бадий психологизм муаммоси бош планга чиқди. Муаммонинг кенг камровда ўрганилиши исботи ўларок жаҳон ва рус адабиётшунослигида З.Фрейд, Л.Гинзбург, Л.Чернишквкий, В.Белинский, А.Есени каби олимларнинг бадий психологизмга ишлари яратилди. Психологик нуктан назардан, бадий асар тил ва услуб гўзаллиги билан бир каторда образлар табиати, қаҳрамон руҳияти, унинг ички кечинмаларини ҳам теран тасвирлаб берсагина ҳар жиҳатдан мукамал ҳисобланади. Шу маънода, адабий қаҳрамоннинг руҳий ҳолати, ана шу руҳий ҳолатнинг бадий талқинини талқин этиш зарурат саналади.

Ўзбек адабиётшунослигида бадий психологизм, руҳий тахлил сингари мавзуларда айрим олимлар иш олиб борганлар. Аммо айни ҳодиса ўзбек болалар адабиёти доирасида маҳус талқин этилмаган. Зеро, болалар учун ёзилган ёки бола қаҳрамон бўлган асарларда ҳам бадий образларнинг руҳий дунёси тасвирланади. Шу маънода, ўзбек болалар адабиётида психологизм масаласини Худойберди Тўхтабоев романлари мисолида алоҳида ўрганиш ўринли, деб ҳисоблаймиз. Бошқа халқлар адабиётида бўлгани сингари ўзбек адабиётида ҳам шундай асарлар борки, унда миллий ва умуминсоний қадриятлар, инсон ички кечинмаларининг ўзига хос жиҳатлари юксак маҳорат билан акс эттирилган. Адабиётда инсон руҳияти тасвири ҳаминша муҳим масала саналади. Ўзбек болалар адабиётида бадий психологизм масаласини ўрганиш жамиятимизда ёш авлодни маънав баркамол этиб тарбиялашда бадий адабиётнинг ўрнини юксалтириш жиҳатидан ҳам аҳамиятли саналади. "Бундан юз йил муқаддам буюк ўзбек шоири Абдулхамид Сулаймон ўғли – Чўлпон "Адабиёт яшаса, миллат яшар!" деган оташин даъват билан майдонга чиққан эди. Ҳаёт ва тарих синовларидан ўтган теран маъноли бу сўзлар бугун ҳам ўз аҳамияти ва кимматини йўқотган эмас. Дарҳақиқат, адабиёт, санъат ва

багишланган ишлар³ ёзилмокда, монография ва рисола-лар⁴, маколалар⁵ чоп этилмокда.

Х.Тухтабоев ижоди узок вақтлардан бери адабиётшунослар диққатини ўзига жалб қилиб келади. Унинг матбуот юзини кўрган ҳар бир янги асари ҳеч қачон эътибордан четда қолган эмас. Таниқли адабиётшунос олимларимиздан О.Шарафиддинов, М.Кўшонов, С.Мамажонов, У.Норматов, А.Расулов, П.Шермухамедовларнинг илмий маколалари, шунингдек, болалар адабиётининг қўллаб-таъкидотчилари ишларини мисол тариқасида келтириш мумкин⁶.

Ишмининг назарий масаласи бўлмиш психологизм муаммоси ҳам адабиётшунослар томонидан ўрганиб келинмокда. Адабиётда бадий психологизм, қаҳрамонлар руҳияти масаласига оид кўплаб илмий ишлар⁷ олиб борилган, диссертация ва авторефератлар⁸ ҳамда маколалар⁹ ёзилган.

³ Баракеев Р. XX аср болаларидаги ўзбек болалар адабиёти ва Абдулла Алолий ижоди: Филол. фан. ном. дисс. автореф. – Тошкент, 1994; Мусалова У.Х. Тухтабоев романиларининг сюжет-конфликт хусусиятлари: Филол. фан. ном. дисс. – Тошкент, 1997; Қосимов А. Адабиётда болалик миянавий-ақлобий категорияи сифатида. Филол. фан. ном. дисс. автореф. – Тошкент, 1999; Турдиева К. Хозирги замон болалар шеърлигида маънавий масаласи: Филол. фан. ном. дисс. автореф. – Тошкент, 2004.

⁴ Баракеев Р. Абдулла Алолий ва ўзбек болалар адабиёти. – Тошкент, Фан, 2004. Болалар адабиёти ва замонавийлик. – Тошкент, Фан, 1981. Болалар адабиёти: иқолий-услубий изланишлар. Усув қўлланма. – Тошкент, 2009; Каҳрамонов К. Адабий таълим ва ўзбек болалар адабиёти. – Тошкент, Фан, 1991.

⁵ Маъжон С. Болалар адабиёти: санъатини тарбия? / Ўзбек адабий таълиқи. Антология. – Тошкент, Типограф, 2011. – Б.334-340; Норматов У. Болалик лингвистикаи замон талотулилари // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2012, 4-май; Ула муаллим. Ҳаёт ва ҳажийат / Нафосат гурунгуллари. – Тошкент, Муҳаррир, 2010, Б.350-362; Раҳим Г. Хар гулдак бир муъажжа // Жалон адабиёти, 2016, 6-сон, Б.138.

⁶ Кўшонов М. Ўзига хос иқоид бўли. – Тошкент, Еп гв, 1982; Норматов У. Ақл ва қалб ғирог. – Тошкент, Адабиёт ва санъат, 1983; Норматов У. Иқоид сеҳри. – Тошкент, Шарқ, 2007; Жумабоев М. XX аср ўзбек шеърлигида тасвир муҳорати. – ДДА. – Тошкент, 2000; Жумабоев М. Болалар адабиёти. – Тошкент, Унитуни, 2001; Жумабоев М. Ўзбек ва чет эл болалар адабиёти. – Тошкент, Ўзбекистон, 2002.

⁷ Плеханов В. Г. Литература и эстетика. В 2-х томах. Т. II. – М.: 1958; Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. – М.: Сов. писатель, 1963; Гинзбург Л.Я. О психологической прозе. Изд. 2-е. – Л.: Худ. лит. 1976; Гинзбург Л.Я. О литературном терое. – Л.: Сов. писатель, 1979; Аманжол Б.Г. Избранные психологические труды. 2-х томах. Т. I, II. М., Педагогика, 1980; Выготский Л.С. Психология искусства. 3-е изд. – М.: Искусство, 1986; Грифоров Б.А. Психология писателя. – М.: Худ. лит., 1988; Есин А.Б. Психология русской классической литературы. – М.: Просвещение, 1988; Эбесбулум Б.О. О литературе. работы разных лет. – М.: Сов. писатель, 1987; Юнг К.Г. Структура психики и процесс индивидуализации. – М.: Наука, 1996; Фрейд З.

Остроумие и его отношение к бессознательному / "Я" и "Оно". Тбилиси: Мериани. – 1991; Журакулов У. Худудиз жалва. – Тошкент, Фан, 2006; Журакулов У. Назарий поэтикаи масалалари. – Тошкент, Гафур Гулом номдаги НМИУ, 2015; Қарим Б. Руҳинг ашфоси. – Тошкент, Гафур Гулом номдаги НМИУ, 2015; Шермухамедов П. Руҳий олам қўлуси. – Тошкент, Адабиёт ва санъат, 1971; Шодиев Н. Мастертво психологического анализа Абдулла Каххара (на примере проведений "Миржак" и "Птичка-невеличка"). АКД. – Тошкент, 1973; Шодиев Н. Руҳинг расоми. – Тошкент, Фан, 1977; Умуров Х. Бадий психологизм ва хозирги ўзбек романичилиги. – Тошкент, Фан, 1983; Пардалиева З. Бадий-эстетик тафаккур ривожини ва ўзбек романичилиги. – Тошкент, Янги аср авлоди, 2002.

⁸ Алиев Б. Хозирги замон ўзбек шеърлигида психологизм муаммоси. Филол. фан. ном. дисс. автореф. – Тошкент, 1994; Боболютов М. Хозирги ўзбек классикида психологизм. Филол. фан. ном. дисс. – Тошкент, 2012; Жураев Т. Онг оқими ва таърифини: Филол. фан. ном. дисс. – Тошкент, 1994; Қалъон Т.М. Психологический анализ духовного мира героя и современные нравственные проблемы (на материалах проведений многонациональной советской прозы 80-х гг.). Автореф. дисс. канд. филол. наук. – М.: 1990; Каримов Б. XX аср ўзбек адабиётшунослигида талқин муаммоси (Қодирбийнуслик асосида). Филол. фан. доктор. дисс. – Тошкент, 2002; Кенжалова П. Хозирги ўзбек хикоятларида қадимон руҳиятининг таъсирлаш. Филол. фан. ном. дисс. дисс. автореф. – Тошкент, 2008; Куронов Д. Чўлул поэтикаси (Насрий асарлари). Филол. фан. доктор. дисс. – Тошкент, 1998; Расулов А. Хозирги ўзбек таълимчилигида тақдир ва талқин муаммоси. Филол. фан. доктор. дисс. – Тошкент, 2002.

⁹ Абдурахмолова М. Характер психологизми, муҳит ва таълик шароит // Ўзбек тили ва адабиёти, 1975, 2-сон, 7.

маданият яшаса, миллат ва халқ, бутун инсоният безавол яшайди¹¹. Адабиётни тарғиб этиш, ёш авлодин китобга муҳаббат руҳида тарбиялаш жамиятимиз олдида турган энг муҳим вазифа саналади. Айниқса, болалар адабиётини, бола китобхонлар калбидан чуқур ўрин олган асарларни ўрганиш, таҳлил қилиш адабиётшунослигининг ҳам олдидаги муаммолардан биридир. Юқоридаги фикр ва мулоҳазалардан келиб чиқиб, ишминиз доллароблик қасб этилади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 12 январдаги “Китоб маҳсулотларини чоп этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғибот қилиш бўйича комиссия тузиш тўғрисида”ги Фармони, 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон Фармони, 2017 йил 16 февралдаги “Олий ўқув юртидан кейинги таълимни янада такомиллаштириш тўғрисида”ги ПФ-4958-сон Фармони; 2019 йил 21 октябрдаги “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқенини тубдан ошириш чора тadbирлари тўғрисида”ги ПФ-5850-сон Фармони, 2017 йил 20 апрелдаги ПҚ-2909-сон “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори, 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2909-сон Қарори, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 22 майдаги “Олий ўқув юртидан кейинги таълим тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги ВМК-304-сон қарори ҳамда мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишга ушбу диссертация тадқиқоти муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланиши-нинг устувор йўналишлари билан боғлиқлиги. Мазкур тадқиқот республика фан ва технологиялари ривожланишининг “Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантиришда инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари” устувор йўналишига мувофиқ бажарилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Болалар адабиёти масаласи жаҳон ва рус адабиётшунослигида муҳим тадқиқот объекти сифатида алоҳида эътиборга олинади. Бу йўналишда қўллаб-таъкидот ишлари олиб борилган¹². Бутунги кунда ўзбек болалар адабиётида бир қанча шоир ва ёзувчиларимиз ижод этиб келмокда, адабиётшуносликда ҳам болалар адабиёти тадқиқига

¹¹ Мирзиёев Ш. Адабиёт, санъат ва маданият яшаса, миллат ва халқ, бутун инсоният безавол яшайди. www.xabar.uz. 07.08.2018.

¹² Араманцелва И.Н. Николаева С.А. Детская литература. Учебник для студентов высш. и средн. пед. учебн. заведений. – М.: Издательский центр “Академия”. Высшая школа, 2000; Доженко Л. В., Савина Л. Н. Развитие концепции детства в русской литературе и критике XIX в. Учеб. пособие к спецкурсу по детской литературе. – Волгоград: Перемена, 2001; Кузьмина М.Ю. Страшное в сказках К.Чуковского / Проблемы детской литературы. – П., 1995. – С.57-69; Камбелл Джозеф Герой с тысячей лицами. Пер. с англ. – Лд.: София, 1997; Неолов Е. М. Фольклорная волшебная сказка и научная фантастика. – Петрозавд., 1983; Эриксон Э. Детство и общество / Пер. с англ. – СПб.: 2000; Гоганова А.В. “Пожилые” дети в романе А.Плотонова “Челюсть” // Вестник Московского университета. Серия 9: Филология, 2016. №1. – С. 197; Камышанова Л. Притчи из страны приключений (О психологизме притчеческой прозы) // О литературе для детей. Выпуск 18-й. Сборник критических статей. – Л.: Дет. лит., 1974.

Диссертация тадқиқотининг диссертация бажарилган олий таълим ёки илмий тадқиқот муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети ўзбек филологияси факультетининг фундаментал тадқиқотлар лойиҳаси доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади Худойберди Тўхтабоев асарлари мисолида бадий психологизм, болалар образи психологияси, ижодкор руҳий олами ва қаҳрамон муносабати каби масалаларни ёритиб бериш.

Тадқиқотнинг вазифалари қуйидагилардан иборат: психологизмнинг қаҳрамонлар руҳияти ва ички дунёсини очиб берувчи восита сифатида шакллари, усул ва йўсинларини ўрганиш;

портрет, пейзаж, нутқ, ички монолог, туш, кистирма эпизод каби руҳий таҳлил воситаларининг характер табиатини очишдаги аҳамиятини белгилаш;

Х.Тўхтабоев асарларида болалар характери, уларнинг руҳият кирраларини ёритиш;

катталар ва болалар психологиясининг бадий асарда акс этган ўзига хос жиҳатларини ёритиш;

муаллиф концепцияси ва характер хусусиятлари, қаҳрамон руҳияти ва конфликт муносабатларини текшириш.

Тадқиқотнинг объектини Х.Тўхтабоевнинг “Сарик девни миниб”, “Беш болали йигитча”, “Ширин қовунлар мамлақати”, “Мунгли кўзлар” ва “Жаннати одамлар” романлари ташкил қилади.

Тадқиқотнинг предмети. Х.Тўхтабоев романиларида бадий психологизм, бола руҳиятининг ўзига хос кирралари, ёзувчи концепцияси ва қаҳрамон руҳияти ўзига хосликлари масалалари тадқиқот предмети ҳисобланади.

Тадқиқотнинг методологик асоси ва тадқиқ усуллари. Тадқиқот мавзусини ёритишда тарихий-киёсий, биографик, психологик, психо-аналитик, структурал таҳлил усуллари қўлланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги: ўзбек болалар насрида, хусусан, Х.Тўхтабоев романларида психологизм, психологик таҳлил, психологик тасвир маҳорати масаласи ўрганилган ва бадий психологизмга доир илмий-назарий хулосалар умумлаштирилган;

Х.Тўхтабоев романларида бадий психологизм, болалар руҳияти муаммоси, болалар (ўсмирлар) психологиясининг ўзига хос жиҳатлари, болалар ва катталар аро муносабатлар, психологизмни юзага чиқаришда новербал мулоқотнинг ўрни каби масалалар очиб берилган;

Б.29-35; Абдурахмонова М. Рус адабиёти ва ўзбек прозасида психологик таҳлил // Ўзбек тили ва адабиёти, 1976. 2-сон, Б.40-44; Жовишев Б. Руҳиятдаги эришиллар мифологияси // Тил ва адабиёт таълими, 2016. 10-сон, Б.39; Жўраев Й. Назарий асарларнинг психологик таҳлими // Тил ва адабиёт таълими, 2012. № 6, Б.31; Ўзловшев К. Романида шахс тасвири // Шарқ қошуви, 2016. 11-сон, Б.119; Ляхачев Д.С. Внутренний мир художественного произведения // Вопросы литературы, 1968 – № 8 – С.77; Назаров Д. Руҳиятнинг бетакроф тасвири // Тил ва адабиёт таълими, 2017. 8-сон, Б.34; Парандовский Ян. Суз кимёси // Жаҳон адабиёти, 2017; 7-сон, Б.153-160; Фром Эрих. Инсон калоли // Шарқ қошуви, 2015. 4-сон, Б.172; Хўжакулов У. Бадий портретда мавлий ва руҳ ифодаси // Ўзбек тили ва адабиёти, 2015. 5-сон, Б.68.

Х.Тўхтабоев романларида кексалар психологиясининг болалар психологияси билан уйғун ҳолатда ёритилиши биографик метод талабларидан келиб чиққан ҳолда исботланган;

болалар характерининг турли кирралари, миллийлик хусусиятлари ҳамда бадийлик жиҳатлари очиб берилган;

уруш даври фожиаларининг болалар руҳиятига таъсири, моддий қийинчиликлар ҳолатида бола руҳиятида юзага келган зиддиятлар таҳлили юзасидан келтирилган хулосалар далилланган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

бадий адабиётда психологизм ва психологик таҳлил тушунчалари, шунингдек, болалар насрида психологик тасвир масаласи ёритиб берилган;

асарда бола қаҳрамон руҳияти маънавий-ахлоқий тамойиллар асосида очиб берилган. Шунингдек, диалогик ва новербал мулоқотнинг ўсмир руҳиятини очиб берувчи восита эканлиги аниқлаб берилган;

бадий асарда ёзувчи биографиясининг ҳам акс этиши мисоллар асосида кўрсатилган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлиги диссертацияни шакллантиришда объектта ёндашув ва қўлланилган усулларнинг тадқиқот мақсадига мослиги, назарий маълумотларнинг илмий манбаларга асосланганлиги, танлаб олинган бадий манбаларнинг тадқиқот предметиға мувофиқлиги, назарий фикр ва хулосаларнинг биографик, психологик, психоаналитик, структурал таҳлил усуллари воситасида чиқарилган, назарий қарашлар ва хулосаларнинг амалиётга татбиқ этилганлиги, натижаларнинг вақолатли тузилмалар томонидан тасдиқланганлиги билан аниқланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти

Диссертация ишининг илмий аҳамияти матн устида ишлаш, бадий асарни биографик текшириш ва руҳий таҳлилни амалга ошириш соҳасидаги илмий ишлар, тадқиқотлар олиб боришда фойдаланиш мумкинлиги билан белгиланади. Диссертацияда келтирилган фикр-мулоҳазалар, хулосалар болалар адабиётини тадқиқ этиш борасидаги илмий ишларга манба бўлиб хизмат қилади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти ушбу диссертация иши материалларидан республикамиз олий ўқув юртларининг филология факультетларида ўзбек тили ва адабиёти ўқитиладиган факультетларда махсус курс ёки семинар машғулотлари ўтказишда, шунингдек, умумтаълим мактаблари, лицей, коллежаларнинг адабиёт ўқитувчиларига методик қўлланма сифатида фойдаланиш мумкинлигида намоён бўлади. Тадқиқот иши бадий асар таҳлили ва болалар адабиёти бўйича дарслик ҳамда ўқув қўлланмалари тузишда материал бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Натижаларнинг жорий қилиниши

Худойберди Тўхтабоев романларида бадий психологизм бўйича олинган натижалар асосида:

адиб романларида бадий психологизмга оид болалар рухияти, бола образи табиати ва ички олами сингари тахлил натижаларидан Тошкент давлат педагогика университетида бажарилган А-1-61 ракамли "Кўриш имконияти чекланган талабалар учун тилшунослик фанлари бўйича аудиокиноб таъминотини яратиш" (2015-2017 йй.) амалий тадқиқот лойиҳасини бажаришда фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2019 йил 18 мартдаги 89-03-1066-сон маълумотномаси). Натijaда ўзбек болалар наsrида бадий психологизм, болаларда вербал ва невербал мулоқот шаклининг ахамияти хақида назарий хулосалар чиқарилган;

Х.Тўхтабоев романларида бадий образ тасвирига оид образ психологизми, бола образи кирраларини намоён этувчи жиҳатлар тахлили натижаларидан Тошкент давлат педагогика университетида бажарилган А-1-118 ракамли "Алишер Навоий образининг тасвир ва талқинларида оид ўқув кўланмасини тайёрлаш ва нашр этиш" (2015-2017 йй.) амалий тадқиқот лойиҳасида фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2019 йил 10 июндаги 89-03-2425-сон маълумотномаси). Натijaда Х.Тўхтабоев романларида бадий образ тасвири, образ психологизми хақида назарий хулосалар чиқарилган;

адиб романларида кексалар психологизмининг болалар психологизми билан уйғун ҳолатда биографик метод натижаларидан Ўзбекистон Республикаси Президентини Администрацияси хузуридаги Ахборот ва оммавий коммуникациялар агентлиги тасарруфидаги "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" давлат илмий нашриёти томонидан бажарилган А-1-107 ракамли "XX аср ўзбек мумтоз адабиётшунослиги", "XX аср ўзбек фольклоршунослиги антологияларини нашрга тайёрлаш" (2015-2017) мавзусидаги амалий лойиҳани бажаришда фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Президентини Администрацияси хузуридаги Ахборот ва оммавий коммуникациялар агентлигининг 2019 йил 18 октябрдаги 06-4138-сон маълумотномаси) Натijaда Х.Тўхтабоев романларида бадий психологизм, бадий адабиётда болалар психологизмининг ўзига хос жиҳатлари каби масалалар хақида назарий хулосалар чиқарилган;

болалар характерининг турли кирралари, миллийлик хусусиятлари ҳамда бадийлик жиҳатларидан Ўзбекистон Миллий телерадиокомпаниясининг "Ўзбекистон" телеканали томонидан тайёрланиб, эфирга узатилган "Ассалом Ўзбекистон!", "Ойдин хаёт", "Фикр.уз" кўрсатувларининг сценарийсини ёзишда фойдаланилган ("Ўзбекистон" телеканалининг 2019 йил 17 апрелдаги 02-13/746-сон маълумотномаси). Натijaда мазкур кўрсатувлар орқали болалар адабиёти, хусусан, Х.Тўхтабоев асарларининг бадий киммати, мавзу-мундарижасига оид муҳим фикрларни тақдим этишга эришилган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Мазкур тадқиқот натижалари 2 та халқаро ва 9 та республика илмий-амалий конференцияларида қилинган маърузаларда жамоатчилик муҳокамасидан ўтказилган.

Натижаларнинг эълон қилинганлиги. Диссертация мавзуси бўйича 9 та мақола чоп этилган, жумладан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси хузуридаги Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия қилинган илмий нашрлар рўйхатида 6 та мақола, шундан 5 таси республика, 1 таси хорижий журналларда нашр этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, уч боб, хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат бўлиб, жами 148 бетни ташкил этади.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида ўтказилган тадқиқотларнинг долзарблиги ва зарурагисасланган, тадқиқотнинг мақсади ва вазифалари, объекти ва предметивазифаланган, республика фан ва технологиялари ривожланишининг устуворйўналишларига мослиги кўрсатилган, илмий янгилиги ва амалий натижаларибаён қилинган, олинган натижаларнинг илмий ва амалий ахамияти очибберилган, тадқиқот натижаларини амалиётга жорий қилиш, нашр этилганшлар ва диссертация тузилиши бўйича маълумотлар келтирилган.

Диссертациянинг "Бадий адабиётда психологик тахлил муаммоси" деб номланган биринчи боби икки фаслдан таркибтопган. Биринчиасл "Бадий психологизм тушунчаси ва психологик тахлил муаммоси" дебномланади. Ундабадий психологизм тушунчаси ҳамда психологик тахлил муаммоси адабиётшунослик илмида қандай тадқиқ этилганлиги,жаҳон адабиётшунослигида Аристотель, Белинский, Гинзбург, М.М.Бахтин, А.Б.Есин, С.Л.Рубинштейн, ўзбек адабиётшунослигида А.Алимухамедов, Н.Шодиев, Х.Умуров, Д.Қуროнов, Б.Каримов, У.Жўрақулов сингари олимларнинг ишлари ўрганиб чиқилиб, бадий адабиётга тадқиқ қилинди.

Инсон рухияти хақида кенг қўламли илмий тадқиқотлар олиб борган олим С.Л.Рубинштейн бадий асарда инсон рухиятининг тасвири хақида шундай дейди: "Сўз санъаткорлари қаҳрамон психологизмининг тасвирлар экан, айнан унинг (қаҳрамоннинг) кечинмалари – камолотга эришишдаги индивидуал йўлини хаётининг бурилиш паллалари сифатида ёритишга интилишлари бежиз эмас. Иттифоқо, инсон кечинмалари – бу унинг реал хаётининг субъектив томони, шахс умр йўлининг субъектив аспектидир"¹⁰.

Шу жиҳатдан олиб қараганда, бадий асарда тасвирланган инсоннинг рухий олами ўша қаҳрамонга хос бўлган бетакрор характер хусусиятлари, унинг кечинмалари, истезлоди, маънавияти сингари жиҳатларда тавдаланади.

Адабиётда инсон ички дунёсининг чуқур бадий тадқиқи "бадий психологизм" деб аталади. Бошқача айтганда, психологизм – адабиёт ва санъатда инсоннинг психик, рухий кечинмаларини теран тасвирлаш демакдир.

Шу ўринда бадий психологизм тушунчасининг майдонга келиши ва камровининг кенгайтишига асос бўлган психологик метод хақида тўхталиб ўтиш лозим.

¹⁰Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии – СПб.: Питер, 2000. – С. 13.

Бу борада А.Алимухамедов, Х.Умуров, Д.Курунов каби олимлар муҳим тадқиқотлар олиб борганлар¹¹.

Профессор Баходир Каримовнинг таъкидлашича: “Адабиётшуносликдаги психологик метод (психогенетик мактаб) XIX аснинг 70-80 йилларида Ғарбий Европа ва Россия илмий муҳитида юзага келди.

Психологик методнинг тараққий топишида рус олими Д.Н.Овсянникову Куликовскийнинг (1853-1920) хизмати катта бўлган. “Олим ўзининг “Тушуниш психологиясига доир” асарига англашга оид муҳим қарашларни илгари суради”¹².

Шунингдек, “психологизм”, “психологик таҳлил”, “психологик тасвир”, “қалб диалектикаси” сингари тушунчаларнинг моҳияти очиб берилган. Адабиётда психологизм муаммосини ўрганар экан, А.Иезуитов “психологизм” тушунчасининг ўзи кўп маъноли эканлигини қайд этиб, уни учга бўлиб таърифлайди:

1) “психологизм” сўз санъатининг белгисиз сифатида”;

2) “бадий ижод маҳсули, муаллиф, унинг персонажлари ва кенгрок – жамият психологиясининг ифодаси ва акси сифатида”;

3) “онгли ва эстетик тамойилни белгиловчи” психологизм сифатида”¹³.

Психологизм кенг маънодаги тушунча экан, уни юзага чиқарувчи бир қанча принцип ва воситалар мавжуд. Шу ўринда диалог, ички монолог, туш, галлюцинация, онг оқими сингари воситаларни ҳамда динамика, аналитик, синтетик принципларни (Х.Умуров таснифига кўра) санаб ўтиш мумкин.

Бадий психологизм хақида келтирилган кўплаб таърифлар ва унинг принцип, форма, воситалари хақидаги фикрлардан энг мукамаллини танлаб олиш ниҳоятда мушкул. Зеро, ушбу муаммо хақида чуқур изланишлар олиб борган забардаст олимларнинг фикрлари мазкур тадқиқот учун ёрдам бериши табиий.

Психологизми тадқиқ қилар эканмиз, ушбу ходиса нафақат катталар, балки ёш қаҳрамонлар тасвирланган бадий асарларда ҳам ўз ифодасини топиши мумкинлигини алоҳида таъкидламоқчимиз. Чунки замонавий ўзбек адабиётида бола қаҳрамоннинг рухий олами, унинг кечинмалари теран тасвирланган бир қатор бадий асарлар яратилган. Ёзувчи Худойберди Тўхтабоев ҳам ўз асарларида образ психологиясини ёрқин гавдалантирган ёзувчилардандир.

Ўзбек болалар адабиётининг таникли намоёндаларидан бири Худойберди Тўхтабоев ўз асарларида болалар характери, уларнинг табиати, умуман, бола рухий дунёсини гоятда мукамал ёритган ёзувчи ҳисобланади. Ёзувчи яратган қаҳрамонлар бетақрор хусусиятлари билан кўплаб китобхонлар қалбига яшаб келмоқда.

¹¹ Алимухамедов А. Абдулла Қаҳҳор ҳикояларида психологик тасвир // Ўзбек адабий танқиди (Антология). Тошкент, Turan-Info, 2011. 544 б. Б. 51-64. Умуров Х. Бадий психологизм ва ҳозирги ўзбек романичилиги. – Тошкент, Фан, 1983; Куронов Д. Романистикларнинг мулоҳазалари. 22.03.2013 web: www.ijod.uz.

¹² Каримов Б. Руҳият адибоси. Т.: Ғ. Ғулом номидаги нашриёт-маتبха иқтисодий уйи, 2016. – Б.178.

¹³ Иезуитов А.Н. Проблемы психологизма в эстетике / Литература / Проблемы психологизма в советской литературе. – Л.: 1970. – С. 30.

Қаҳрамонлар руҳиятининг ёритилиши нуктаи назардан қараганда, ёзувчи Худойберди Тўхтабоев ижодида бола психологияси, асосан, фикр ва туйғулар оқими ва ички монолог воситасида амалга ошади. Бизнингча, ушбу мулоҳазалар Х.Тўхтабоев ижодида бадий психологизмининг аналитик принципи нисбатан устувор эканини кўрсатади.

Биринчи бобининг иккинчи фасли “Ўзбек болалар насирида психологик тасвир масаласи” деб номланган.

Бадий психологизм инсон руҳиятини идрок этиш, таҳлил қилиш нагжаси ўларок, бадий асарда акс эттирилган рухий ҳолатлар тасвири, ёзувчининг бадий психологик талқинлари маҳсулидир. Ёзувчи ўз қаҳрамонининг рухий оламини, рухий ҳолатларини тасвирлайди, акс эттиради. Шунинг учун ҳам В.Белинский ижодкорга нисбатан “инсон руҳининг буюк расоми” иборасини ишлатади.

Инсон адабиётининг тасвир предмети экан, инсоннинг руҳиятисиз уни яхлит, бир бутун ҳолатда тасаввур қилиш мумкин эмас. Демак, ҳар қандай бадий асарда, у қачон ва қайси жанр, усулда яратилган бўлмасин, унда инсон руҳияти у ёки бу тарзда акс этиши табиийдир”¹⁴.

Ёзувчи бадий матнда ўз таҳлилларининг натижасини кўрсатади. Ана шу натижа, тасвир – бадий психологизмдир. Бу бадий психологизм, албатта, ижодкорнинг узок давом этган чуқур таҳлиллари натижасида юзага келади. Ёзувчи бадий психологизмин яратишда диалог, монолог, портрет, туш, галлюцинация, мактуб, психологикдеталь, психологик тафсилот, психологик параллелизм сингари турли воситалардан фойдаланади.

Бугунги кунга келиб ўзбек болалар адабиётида майдонга келган насрий асарлар мавзу ва қамров доираси жиҳатидан кенгайиб бормоқда. Худойберди Тўхтабоев, Латиф Махмудов, Анвар Обиджон, Оқилжон Хусанов каби ижодкорларнинг асарларида қаҳрамон ички олами, унинг руҳияти тасвирланган. Яъни, бола қаҳрамоннинг психологияси очиб берилди. Айниқса, Худойберди Тўхтабоев асарларида ушбу ходиса етакчи омил сифатида намоён бўлади.

Ёзувчининг “Сариқ девни миниб”, “Беш болали йигитча”, “Ширин қовунлар мамлақати” романларида асар қаҳрамон тилидан хикоя қилинади. Бу эса психологизмининг аналитик принципи имкониятларини орттиради. Яъни, қаҳрамонларнинг рухий дунёси кўпроқ уларнинг фикрлар ва ҳислар оқими жараёнида очилиб боради.

Бир нарсани алоҳида таъкидлаш жоизки, болалар психологиясида юмор етакчи восита вазифасини бажаради. Чунки юмор ҳар қандай бола руҳияти учун энг зарурий воситадир. Бу ҳақда У.Жўрақулов юморнинг болага ҳос табиатини шундай таҳлил қилади: “Чечанлик ассоциатив муносабатда ҳақиқий моҳият касб этади. Улар кўпинча бизнинг хотирамизга бўйсунмайди. Биз уларни хотира катларидан излаганимизда топа олмаймиз. Қутлимгаган ўринларда эса, фақуллодда пайдо бўладими, уларнинг нега юзага калкиб чиқканини англай олмаймиз. Бундай арзимас жиҳатларнинг ўзи ҳам

¹⁴ Умуров Х. Қаҳрамон маънавий олами ва эстетик. – Тошкент, Фан, 1995. – Б.4-5.

чечанликнинг онгсизликдан келиб чиққанини кўрсатади”¹⁵. У.Жўракулов юморни инсонни изтиробдан химоя қилувчи автоматик восита, “изтироблар қуршовида туриб, лазазлагана олишдир” деб таърифлайди¹⁶.

Болалар адабиётида психологизмнинг энг катта қусусияти комизм ҳисобланади. Комизм жараёнида бола қаҳрамон психологизми намоён бўлади. Бола руҳияти комизмга мойил бўлиб, у ҳар қандай вазият, ҳар қандай ҳолатда комизмдан йироқлашмайди.

Иккинчи боб “**Бадий асарда ўсмир руҳиятини тасвирлаш воситаси ва усуллари**” деб номланган. Биринчи фаслда бадий мулоқот ўсмир психологиясини тасвирлаш воситаси сифатида талқин қилинади.

Бадий асар ҳақида гап кетганда, аввало, унинг бадий мулоқот (бадий коммуникация) воситаси эканлигига тўхталиш жоиз. Маълумки, мулоқот пайтидагина тил ходисаси нутқ ходисасига айланади. Сўзловчи ёки ижодкор бадий асар воситасида китобхон билан мулоқотга киришади.

Инсон табияти қанчалар мураккаб ва серқирра бўлмасин, унинг таъриф ва тавсифи ҳамisha бадий адабиётда акс эттирилади. Бирок инсон (бадий асар қаҳрамони) ўзгалар билан муносабатда, мулоқотда бўлган лаҳзаларда, унинг табияти, ички олами, характер қирралари янада яққолроқ намоён бўла боради. Шундай экан, бадий адабиётда инсон тасвирини беришда қаҳрамоннинг ўзгалар ва ҳатто, атроф-олам билан ўзаро муносабати, мулоқоти масаласи алоҳида аҳамиятга эга.

Бадий асарда қаҳрамонлар руҳияти ўзаро мулоқот – диалоглар воситасида ҳам тасвир этилади. Бунда диалог асосий омил бўлиб, икки тараф ҳам бир-бирига айтганига сўзлари воситасида ўзлиги(руҳияти, кайфияти, характери)ни ошқор этиб боради. Бу борада адабиётшунос олим, филология фанлари доктори Узок Жўракулов Бахтиннинг диалог назариясини маҳеус талқин этган¹⁷.

Болалар ўртасидаги ўзаро зиддиятли муносабат Х.Тўхтабоевнинг “Беш болали йигитча” асарида қуйидаги диалогда ўз ифодасини топган.

“... Болалар мени иenga ёмон кўришини айтсам, улар мен туфайли ё опасдан, ё отасидан дакки эшитилади. “Сен ахмоқ, кун бўйи кўча чангитиб ўйнайсаи, сен тенг Ориф бўлса укаларини ўйнагади, уй ишларини тинчитади...” деб кулоқларидан чўзишади. Бир кунни маҳалламиздаги болалар тўпланиб: “Сен ахмоқни сувга пишамиз”, – деб ўртага олиб қолишди.

– Майли, – дедим парвоимга ҳам келтирмай, – беш-ўн кундан буён бет-кўлимни ювганим йўқ эди, баҳонада чўмилиб олам.

– Энди сени ўйинга қўшмаймиз, – дейишди яна болалар.

– Унда сизларга биттаям латифа айтиб бермайман, – деб яна бўш келмадим”¹⁸.

Бу парчада болаларнинг зиддиятга киришуви ва иккинчи томоннинг шу зиддиятга барҳам бериш учун бўлган курашини кўзатиш мумкин. Айни

ҳолатда вазиятга боланинг чечанлиги ҳукмронлик қилмоқда. У тенгқурларнинг “сен ахмоқни сувга пишамиз”, “Энди сени ўйинга қўшмаймиз” деган эътирозларига ўйлаб ҳам ўтирмай, лаҳзада жавоб кайтаради. Қаранг, “баҳонада чўмилиб олам”, “унда сизларга биттаям латифа айтиб бермайман” сингари жумлаларни у мулоҳаза юритиб, ақл тарозисига солиб айтгани йўқ. Бу ҳолат Бухоро амирининг Насриддин афандига жазо излаш воқеасини эсга солади. Бухоро амира Насриддин афандини жазолаш учун дорга осишни таклиф қилади. “Йўқ, бўлмайди – дейди афанди – Қўқон хони уч марта дорга осган. Ўлмаганман”. Амир ўйиланиб туриб, тошбўрон қилдиришни таклиф қилади. “Бўлмайди – дейди афанди, – Турк султони тўрт марта тошбўрон қилдирган. Ўлмаганман”. Амир яна ўйиланади. Охири қонга солиб сувга чўктиришни таклиф қилади. Хуллас, вазият барибир Насриддин афандининг фойдасига хал бўлади. Энди, мати билан танишайтган китобхон, Насриддин афанди яна қандайдир ҳийла билан кутулиб қолишни сезиб туради. Қаҳрамоннинг чечанлик билан лаҳзада жавоб топа олаётганлиги, тўғридан-тўғри суҳбатдошининг онига таъсир қилаётганлиги беихтиёр китобхон онига ҳам таъсир қилади. Орифжоннинг ҳам “баҳонада чўмилиб олам”, “унда сизларга биттаям латифа айтиб бермайман” деган гаплари диалогик нутқ шаклида комизмни юзага келтирган.

Болаларнинг ўзаро муносабатда новербал (нутқсиз) алоқа воситаси ҳам учирайди. Новербал коммуникация воситаларига юз ифодаси, мимика, оҳанг, пауза, поза (ҳолат), кўз ёш, кулги ва бошқалар қиради. Бу воситалар вербал коммуникация – сўзни тўлдирди, қучайтиради ва баъзан унинг ўрнини босади.

Айрим маълумотларга қараганда, 80% ахборот имо-ишоралар, мимика ва пантомимика ёрдамида ифодаланади. Новербал белгилар нутқни тўлдирди, баъзида унинг ўрнини босади, коммуникатив жараён иштирокчиларининг эмоционал ҳолатини акс эттиради. Шунинг учун мулоқот давомида новербал сигналларни кузатиш ва уларнинг мазмунини тушуниш жуда муҳимдир.

Тилшунос олима Мунаввара Курбонова новербал нутқ шаклини хаттоки нутқнинг муҳим атрибуту сифатида келтиради: “Нутқ жараёнида имо-ишора, мимик ифодаларнинг вербал бириклар билан ёнма-ён қўлланиши нутқнинг таъсир кучини ошириш билан бирга, тингловчи томондан унинг тез ва аниқ тушунилишига имкон яратди. Психологларнинг қайд этилишича, визуал (имо-ишора) реакция нутқий реакцияга нисбатан ўртача 170 м.сек. тез амалга ошади”¹⁹. Мана шу жиҳатига кўра ҳам новербал воситалар мулоқотнинг муҳим атрибуту саналади”²⁰.

Асардан келтирилган қуйидаги мисолда новербал мулоқотнинг вербал мулоқотни (сўзни) тўлдиршига хизмат қилганини кўзатиш мумкин:

“Зоқир менга қаради, мен унга қараб кўзимни қисдим-да:

¹⁵Вальшер Я., Миккин Х. Невербальная коммуникация в диалек // Труды по психологии. Тарту. – 1974. – С.121.

¹⁶Курбонова М. Ўзбек болалари нутқининг прагмативистик аспекти. – Тошкент, 2013. – Б. 160.

- Зокирларнинг томида, – деб жавоб бердим.
- Бу ерга қандай келиб қолдиларинг?
- Билмаймиз, – дедик Зокир иккимиз.
- Милтик билан пичок қайқдан келди?

Зокир иккимиз нима дейишимизни билмай бараварига елкамизни қисиб қўя қолдик”.²¹

Келтирилган парчадаги “кўзимни қисдим”, “бараварига елкамизни қисиб қўя қолдик” иборалари болаларнинг ўзларига маълум, бошқаларга эса номаълум бўлган нимадир борлигини билдиради. Ҳошимжон кўз қисган пайтда “ҳозир алдайман” ёки болалар елкаларини қисиб қўйган пайтда “биз билмаймиз” ёки “биз ҳам хайратдамиз” деган фикрлар англашлалади.

Умуман олганда, Х.Тўхтабоев болаларнинг ўзаро муносабати масаласини жуда ишонарли ифодалаган. Бу муносабатда бола руҳиятидаги ўзгаришлар, бурилишлар, зиддиятлар ва бошқа жиҳатлар ўз аксини толган. Болаларнинг ўзаро муносабатлари диалогларда очилган. Диалоглардан ўзаро зиддиятли муносабатлар, ўзаро келишувли муносабатлар ёки перцептив жиҳат, новербал коммуникация, дўстлик муносабатлари англашлалади. Буларнинг барчаси адиб асарларида ўз аксини толган.

Иккинчи бобнинг иккинчи фасли “Ўсмир руҳиятига ижтимоий муҳитнинг таъсири масаласи” деб номланади.

Инсон руҳиятини шакллантирувчи, юзага чиқарувчи асосий воситанинг жамият, ижтимоий муҳит эканлиги маълум. Ўсмир шахси ижтимоий муносабатлар маҳсулидир, бунинг сабаби, у доимо инсонлар даврасида, улар билан ўзаро таъсир доирасида бўлади. Шундай экан, унинг ҳиссий ва ақлий ривожланишида ижтимоий муҳит катта ўрин тутаяди.

Худойберди Тўхтабоевнинг “Беш болали йигитча”, “Мунгли кўзлар” романларида ижтимоий муҳитнинг бола руҳиятига таъсири масаласи ёрқин ифодаланган.

Жумладан, “Беш болали йигитча” асари Иккинчи жаҳон уруши мураккаблиklarини тасвирлайди. Табиийки, бу мураккаблиklar ичра қатталар катори болаларнинг ҳам ўз кечинмалари мавжуд. “Беш болали йигитча” – биографик маълумотларга асосланган асар. Унда уруш ваҳшатида азият чеккан бола қалби муаллиф психологизмининг ҳам тўлалигича камраб олган. Сабаби “Кўкон болалар уйдан Тошкентга жўнатилган, пойтахтдаги етимхоналарда сарсон-саргардон бўлганлар орасида 12 ёшли Худойберди ҳам бор эди. Поезддан тушириб юборилган, Кўконгача бўлган йўлни пиёда босиб ўтган, йўл, очлик азобиغا чидаганлар сафида Х.Тўхтабоев ҳам бўлган. Собик дегдомчиллар, йўл азобини биргаликда ўтаганлар кейинчалик ҳам учрашиб, бир-бирларининг ҳолидан хабар олиб турганлар”²².

Ижтимоий муҳит – уруш вазияти ҳар қандай ҳолатда ҳам одамлар эсида туради. Уруш келтирган фожиялар: айрилик, етимлик, очлик, кадрсизлик, хор-у зорлик ҳар қандай одамни эзиб юбориши табиий. Аммо болалардаги

эркинлик ва юмор уларни асарга қолади. Яъни, қалбан таскин топишга кўмак беради. Шу ўринда бир нарсани таъкидлашни истардик. Асарда келтирилган латифалар бир томондан, ўзида уруш фожияларини акс эттирса, иккинчи томондан, ана шу фожияни бир лаҳзага унуттирадиган малҳам бўлиб хизмат қилган. Латифа асар руҳига, қаҳрамонлар ҳолатига, ижтимоий вазиятга ниҳоятда мос келган.

Уруш лаври фожиялари, мураккаблиklar бола руҳиятида оғир вазиятларни юзага келтирган. “Беш болали йигитча” асарининг тахлил жараёни бу асарда баъзан бола (қаҳрамон) психологизми муаллиф психологизми билан уйғун ҳолда келганлигини кўрсатади. Яъни бу асар муаллиф биографиясининг айрим ўринларига ҳамохангидир. Болалар бошига тушган фожиялар кимдир эмас, балки жамиятнинг инкирозга етакловчи Иккинчи жаҳон уруши туфайли юз бергани маълум. Демак, бола руҳий оламидаги кечинмалар умумий ижтимоий муҳит таъсирида юзага келган.

“Мунгли кўзлар” романида эса бошқача ижтимоий муҳит болалар руҳиятига катта таъсир этади. Тўкин-сочин оила фарзанди эканлиги асар бошида боланинг бошқача руҳиятини ифодаласа, асардаги фожиялар давомида болалар руҳиятида ўзгаришлар динамикасини юзага келтиради. Ушбу динамика турли ижтимоий муҳитда турли руҳий кечинмаларнинг юзага келиши билан изоҳланади.

Диссертациянинг учинчи боби “Ўзувчи қоненишяси ва бола руҳий дунёсидаги ўзгаришлар талқини” деб номланган, унинг биринчи фаслида “Ўзувчи биографияси ва боларуҳияти ўзига хослиги” ҳақида сўз юритилади.

Ҳар қандай бадий асарда қайсидир даражада ўзувчининг биографияси акс этиши табиий. Зеро, ўзувчи асар ёзар экан, унинг ҳаёти давомида лўч келган воқеалари ҳамда кечирган хис-туйғулари ўша асарда муҳрланиб боради. Биз ўзувчи Худойберди Тўхтабоев асарлари тахлилига тўхталар эканмиз, уларда, аввало, ўзувчининг ҳаёт йўли, характери (табиати) акс этишини кўрамиз. Х.Тўхтабоев асарлари, асосан, биринчи шахс тилидан хикоя қилинади. “...ровий бирйўла бир неча вазифани бажаради. Биринчидан, у воқеаларни сўзлаб беради (ўзувчи функциясини бажаради). Иккинчидан, хикоя қилиш орқали китобхонга завқ-шавқ беради. Учунчидан, ровий эстетик китобхон вазифасини ҳам бажаради. Яъни унинг ўзи рўй бераётган ҳолат, хикоя тарзидан завқ олади. Эстетик китобхон, орадан қанча замон ўтмасин, янги-янги китобхонларга пешвоз чиқади”²³.

Ўзувчи ҳар бир асарда ўзи ва қаҳрамон психологизмининг намоён этишини айтиб ўтдик. Демак, қаҳрамонда ўзувчининг ўзлиги ҳам яшайди. Лекин бу – қаҳрамон айнан ўзувчининг ўзидир, деган хулосага олиб келмайди. Чунки айрим ўринларда қаҳрамон ўзувчидан узоклашган ҳолда ҳаракат қилади. Биз бу ўринда қаҳрамоннинг ўзига хослигини кузатиш имконига эга бўламиз. Ҳошимжоннинг ўзига хослиги унинг тийиксиз, қутилмаган гап-сўзларида кўриниб қолади. “Бир ҳафтадан бери сув берганим йўқ. Туҳумини бирйўла порошок қилиб туғаверсин! – деб бақириб” туриш ёки “...ойим қатта қалтқини

²¹Тўхтабоев Х. Сарияк дегани миниб. – Тошкент, Ёш гвардия, 1982. – Б.120.

²²Расулов А. Бетафор Уллик. Тошкент, “Мунгол сўз”, 2009. – Б.173.

олиб қувлашга тушди. Уч марта ховлини айландим-да, кўча эшик олдида бориб эгилиб салом бердим ва бир хатлаб ўзимни кўчага олдим” дея ўз қилмишини завқ билан айтиб бериш фақат Хошимжонгагина хос бўлса керак.

Орифжон – Худойберди Тўхтабоевнинг қалб изтироблари ва кўнгил беғуборлигини ўзида жамлаган образ. Бу боланинг ўзига хослиги унинг содда, ишонувчан кўнгли ва афанди айтишга уста бўлган тилида, изтироблар, тангликлар қуршовидан чиқиб кетишга интилаётган хаётсевар руҳида. Орифжон касал ётган кичик синглисига нимадир олиш учун бозорда юрар, ҳеч нарсаи йўқлигидан туфлисига сотмоқчи бўларди. Аммо бундан ҳеч иш чиқмайди. Шу пайт башанг қийинган бир одамни кўриб қолади. “Яхши одамга ўхшайди”, деб ўйлайди бова ва шу одамдан ёрдам сўрашга ботинади. Дастлаб пул сўрайди, аммо бу илтижо одамнинг жаҳлини чиқаради. Бола бошқа йўлга ўтади. “Амаки, афанди айтиб берайми?” дейди тўсагдан жонланиб. У сдам ниҳоят афанди эшитишга, эвзига пул беришга рози бўлади. Орифжон аввал додирайди, эсига ҳеч бир лағифа келмайди. Лекин сат ўтгач бир қанча лағифаларни айтиб юборади. Одам унга арзимаган сарик чака ташлаб кетади ва бу болани ғазаблантиради. Сарик чакани ўша амакининг орқасидан отади. Танга тўғри бориб унинг кулок-чаққасига тетади. Бу ерда бола характери ёзувчига бўйсунмайди. Сабаби айнаи шу ўринларни ўқиганда ёзувчи “мен”и кўзга ташланмайди, балки қахрамоннинг ўзи шундай эркин, табиий характер қиладики, образини ўзига хослиги кўриниб туради. Фақат бу эмас, асарда етимлар йиғилиб, тунги нолиш қиладилар, бунда болалар шиддат билан, алам ва изтироб ичра нола қиладилар. Уларнинг бу ҳолати ҳам фақат қахрамонлар оламини кўрсатади.

Ақром – Худойберди Тўхтабоевнинг энг оригинал ва фантастик оламда сузиб юрувчи қахрамони. Ақромни ёзувчидан бўлак қилиб турувчи биринчи хусусияти – унинг хид билиш қобилиятида. “... Ақромжон, битта нараса сўрасам йўқ демайсан, хўпми?”

- Истаганингча сўрайвер, – деб кўйдим.
- Сенинг бурнинг яхши хид олармиш, шу ростми?
- Искович итдан ҳам зўрмишсан, тўғрими?
- Тўғри.
- Фақат қовуннинг хидини яхши фарқлай оласанми?
- Нега энди фақат қовунники бўларкан?
- Шундай деб айтишди-да.
- Бўлмаган гап, – дедим негадир шу пайт жуда мактангим келиб, – мен минг хил хидни бир-биридан фарқлай оламан.
- Йўғ-э! – деди Ортиқали ишонқирамай...
- Уч қақирим наридаги нарсанинг ҳам хидидан сеза оламан...”²⁴.

Боладаги бу қобилият унга бутун асар давомида ҳамроҳлик қилади. У Ширин қовунлар мамлакатидек фантастик жойга бориб қолганда ҳам шу қобилияти туфайли илмий тадқиқотлар олиб боришга эришади. Бу ноёб қобилиятни фақатгина шу асар қаҳрамони Ақром Мадумаровда кўриш мумкин.

²⁴Тўхтабоев Х. Ширин қовунлар мамлакати. – Тошкент, Чулпон, 1991. – Б.9.

Зафар ҳам ўзига хос бола характери ни ўзида намоён этади. Олдинги бобимизда Зафар образининг рухий ўзгаришлар динамикасини кўриб ўтган эдик. Бу бола Х.Тўхтабоевнинг бошқа барча қахрамонларидан фарқ қилиб, ижтимоий муҳит билан узвий боғлиқ ҳолда тасвирланади. Шу сабабли ҳам унда рухий ўзгаришлар динамикаси юзага келган. Зафар шахарнинг олифта боласи сифатида намоён бўлиб, унинг мағрурлиги аста-секинлик билан табиийлик, эркинлик қабилаларга хос хислатларга алмаша боради.

Худойберди Тўхтабоев асарларида кекса одамлар – чол-қақирлар алоҳида меҳр билан тасвирланади. Хошимжон бувисини, Ақром саргарошни, полковник Салимжон Отажоновни ниҳоятда хурмат қилади. Ақром билан Ширин қовунлар мамлакатида Дар Даражадай устоз-суянчиқ топиб олганидан бехад қувонади. “Беш болали йигитча”да Парли бобо, Тўти хола, Пақана бобо, Абзий сингари кексалар етимларнинг бошини силайдилар. Ёзувчининг “Жаннат одамлар” асарида эса Эрка бобо, Матмуса бобо сингари диёнатли, илмли кишилар тимсоли меҳр билан тасвирланган. Бунинг сабаби, ёзувчи маънавиятининг қамолга етишида унинг бобоси ва бувиси қатта ҳисса қўшганидир.

Худойберди Тўхтабоевнинг ёшлиги, болалиги бобоси Эркабой ва энаси Робиябиби хонадонда ўтган. Бобоси етим набирасига меҳр берди, меҳнатга кўниктирди, диёнатли бўлишга ундади. Кексалардан олган меҳр, тарбия адибонинг деярли барча асарларида кўзга ташланади. Шунинг учун ҳам унинг асарларида кекса одамлар образи болалар сингари беғубор, қалби пок, раҳмдил ва инсонпарвар қилиб тасвирланади.

Умуман олганда, ёзувчининг биографияси ёш қахрамонларда ўзига хос тарзда акс этади. Баъзан бу ҳодисада ёзувчилик руҳи устунлик қилиб, жамият маънавий ҳаёти ёзувчи томонидан идрок қилинади, баъзан эса қахрамон психологизми ўзининг рухий-маънавий ҳолатини ёзувчи ихтиёридан ташқарида намоён этади.

Учинчи бобнинг иккинчи фасли “Қахрамон рухий олами ва ёзувчи концепцияси ифодаси” деб аталади. Концепция (от. Conceptio – мажмуа, тизим) – умумий маънода бирор соҳага оид қарашлар, тамойиллар тизими, факт ва ҳодисаларни тушуниш, аниқлаш ва изоҳлашнинг муайян усули, асосий нуқтаи назар бўлса, адабиётда – бирор асарнинг асосий ғояси ёки ёзувчи дунёқарashi, аниқроқ айтганда, ёзувчининг қарashi-ёндашувини англатади. Концепция бадий асар моҳиятини, ижодкорнинг “мени”ни ифода этади. Бирок бадий асар концепцияси айрим ҳолатларда муаллифнинг субъектив қарашларидан кенг қамровли бўлиши мумкин. Баъзан муаллиф мўлжалига зид ҳолат юз берса ҳам, моҳият эътибори билан, асар ўз концепциясига кўра муаллифнинг бадий-эстетик оламига тегишли бўлади.

Тадқиқотчи С.Комилова ўзининг “Шарк юлдузи” журналининг 2015 йил 5-сонида чоп эттирган мақоласида замонавий ўзбек адабиётида концепция масаласига алоҳида тўхталади²⁵.

²⁵Комилова С. Замонавий ўзбек адабий жараёни концепцияси // Шарк юлдузи, 2015–5. – Б.153.

Ўзбек адабиёти янги ижодий методларнинг ривож топиши билан ҳам ўз тараққиётига эга бўлиб бормоқда. Айрим ижодкорлар асарларида модернизм ўз кифёсини намоён этган бўлса, бошқа ижодкорлар постмодернистик услубни танлади. Психологик тахлил усулидан ҳам кўплаб ёзувчилар самарали фойдаландилар.

Умуман, бадий асар яратилар экан, унда муаллифнинг ички олами, дунёқарashi, позицияси, борлиққа муносабати, концепцияси акс этиши табиий. Ҳар қандай бадий асар ўзида ўз муаллифнинг субъективизмининг акс эттиради. Айтайлик, ёзувчи бирор тарихий сиймо ҳақида асар ёзмокчи экан, унда, албатта, ўша тарихий сиймога бўлган эҳтиром, ҳурмат, ҳавас туйғулари устунлиқ килаверади. Ёки ёзувчи ҳазил-мутойбага мойил бўлар экан, бенхтёр унинг қаҳрамонлари ҳам ҳазилкаш, хушчакчак бўлиб гавдаланади.

Худойберди Тўхтабоевнинг асарларини тахлил қилар эканмиз, унинг ижодида “ярқ” этиб кўзга ташланувчи бир жиҳатта алоҳида тўхталиб ўтиш зарур. Бу – унинг асарларида юморнинг ниҳоятда усталиқ билан ишлатилганлиги. Адиб асарларида юмордан шу қадар мукаммал фойдаланилганки, бирорта ўринда ортиқча, бачкана ҳазил ёки юмор учрамайди. Ва ҳар бир қўлланилган юмор музйян қаҳрамоннинг кайсидир томонини, рухий ҳолатини очиб беришга хизмат қилган. Бу ҳақда профессор Умарали Норматов шундай ёзди: “... ёзувчининг ўзида туғма юмор туйғуси бўлиши керак, Худойбердининг зуваласи эса айни шундай табассум билан йўғрилган – болаларча бегубор, ҳаётбахш юмор туйғуси билан! Эҳтимол, Худойберди табиатидаги “яхши маънодаги болалиқ” ўша кувнок, ҳаётбахш юморнинг манбаидир. Ёзувчидаги шу бегубор ҳаётбахш юмор туйғуси, хусусан, унинг тарихий-биографик мавзудаги романларида меҳнаткаш халқ орасидан чиққан баҳодирлар образини яратишда, халқ ҳаётининг хилма-хил манзараларини кўрсатишда, энг муҳими, халқ руҳиятини очишда қўл келмоқда”²⁶.

Худойберди Тўхтабоевнинг ижодида яна шундай бир жиҳат ҳам борки, унда бевосита ёзувчининг қарашлари, ҳаётга ёндашуви, фикрлари ўз ифодасини топган. Бу жиҳат унинг бевосита фельетончилик фаолияти билан боғлиқ. Маълумки, Худойберди Тўхтабоев журналистлик фаолияти давомида 300 дан ортиқ фельетонлар ёзган. Уларда ёзувчи жамият ҳаётидаги турли иллатлар, қонун бузилишлари ва ҳатто жиноятлар хусусида ҳам ёзган. Бу тажриба унинг “Сарик девнинг ўлими”ни ёзишда ниҳоятда қўл келган. Яна энг муҳим жиҳати, мана шундай жиддий жараёнда, иллат ва жиноятларни фош этиш баробарида ҳам енгил юмордан усталиқ билан фойдаланганки, бу ҳолат асарга “жон” бағишлаган.

“Сарик девнинг ўлими” асари детективлик йўлидан бориб ёзилади. Демак, ёзувчининг қарашлари, жамиятнинг иллатлардан, жиноятлардан тозалаш мумкинлигини илгари суриш ғояси юзага чиққан.

“Муаллиф янги асар устида иш олиб бориш жараёнида жаҳон детектив асар намуналари, унинг назарияси билан яқиндан танишади, бу тур адабиёт

хусусида ўзининг муайян қарашлари – концепцияси шакллантиради. Унингча, детективнинг муҳим шартлари қуйидагилардан иборат:

1. Асарда албатта ижтимоий мотив биринчи ўринда туриши керак.
2. Асарнинг бошланишидаёқ жиноят ёки қотиллик юз бериши лозим.
3. Изкувар ўз атрофидагиларга қараганда аклироқ, идроклироқ, топқирроқ бўлиши шарт.
4. Китобхон билан изкуварнинг жиноят юзасидан хабардорлиги бир хилда бўлиши керак.
5. Муҳаббат, оила мотиви биринчи планга чиқмаслиги керак.
6. Изкуварнинг ўзи жиноятчи бўлмаслиги керак.
7. Изкувар жиноятчи ёки қотилни тасодифан эмас, балки майда иқир-чиқирларни тахлил қилиб, индуктив мулоҳазалар билан топиши керак.
8. Изкувар кроссворд жумбоғини ечгандек ҳаракат қилиши шарт.
9. Кроссворд жумбоғини ечиш реалистик асосга қурилиши керак.
10. Детектив асарда жиноят битта бўлиши талаб қилинади.
11. Жиноятчининг жиноятни беркитишдаги усталиги изкуварнинг усталигидан кам бўлмаслиги керак – изкувар аклли душман билан юзма-юз бўлиши керак”²⁷.

Бундан ташқари, ёзувчи фантазияси, ҳаёлот олами бола табиатидаги саргузаштлалабликка уйғун келади. Х.Тўхтабоев қаҳрамонлари ҳар қандай фантастик ўринда тасвирланмасин, уларда қаҳрамон рухий дунёси, ўзлиги сақланиб туради. Фантастик деталлардан унумли фойдаланиб, уларни асар ғоясини ёритишга хизмат қилдиради. “Ширин қовунлар мамлақати” асарига фантастика элементлари жуда кўп ишлатилган бўлса-да, уларнинг барчаси қаҳрамон (бир вақтнинг ўзида ёзувчи – Р.Т.) дунёқарашини ифодалаган.

ХУ.ЮСА

Ҳар қандай яхши асар қаҳрамон рухий оламини теран ёритади. Бу қоида болалар адабиёти асарлари учун ҳам хос. Худойберди Тўхтабоев ижоди бугунги ўзбек болалар адабиётининг ёрқин намуналаридан саналади. Унинг асарлари бола руҳиятини юксак даражада акс эттирганлиги, ёзувчининг ўз тили билан айтганда, “ҳаётбахш юмор”нинг устунлиги билан аҳамиятли. Тўғри, Х.Тўхтабоевгача ўзбек насаида бир қатор болаларга аталган асарлар мавжуд эди. Жумладан, А.Авлоний, А.Қодирий, Ғ.Ғулом сингари адиблар яратган асарларда бола характери, унинг рухий олами кенг камраб олинган. Айниқса, Ғ.Ғуломнинг “Шум бола”си бетакрор образ ҳисобланади. Х.Тўхтабоев деярли бутун ижодини болаларга бағишлаган ёзувчи. Шу сабабдан, унинг қаҳрамонлари турли шароит, муҳит, турлича ҳолат, жараёнда ўзига хос характер қирраларини намоён этади. Ишмиз давомида адибнинг “Сарик девни миниб”, “Беш болали йигитча”, “Мунгли кўзлар”, “Жаннатни одамлар”, “Ширин қовунлар мамлақати” романлари асосида бола руҳиятининг ёритилишини кўриб ўтдик. Аслида психологизм бадий адабиёт учун муҳим омиллардан биридир. Ҳар бир асарда психологизм у ёки бу даражада акс этади.

Психологизм ва унинг бадий асарда акс этиши юзасидан олиб борилган айрим тадқиқот ва мақолалар билан танишиб чиқиш давомида унинг принцип ва воситалари ҳақида керакли хулосалар чиқаришга ҳаракат қилдик.

²⁷ Ўша мабба. – Б.34.

Шунингдек, бадий психологизм болалар адабиётда ҳам ўзига хос йўсинда намоён бўлишни тадқиқ этдик. Бу борада психологларнинг ҳам бола рухияти борасидаги изланишлари эътиборга олинди. Диссертация иши психология эмас, балки адабиётшунослик нуқтаи назаридан олиб борилганлиги сабабли, бадий асардаги образлар тахлилига кўпроқ эътибор қаратилди. Образлар тахлили натижасида уларнинг психологияси қай даражада ёритилганлигига тўхталинди.

Иш юзасидан қуйидаги хулосаларга келинди:

1. Адабиётда инсон ички дунёсининг чуқур бадий тадқиқи “бадий психологизм” деб аталади. Психологизм бадий адабиётда инсон калби ва рухиятини ифода этади. “Психологизм” тушунчаси “психологик тахлил”дан кенгрок бўлиб, у муаллиф психологиясининг асардаги аксини ҳам ифодалайди. Бадий психологизмнинг тамойил, шакл ва воситалари мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар бири қаҳрамон характери кирраларини ёритишга хизмат қилади. Унинг динамик ва аналитик принцип каби асосий принциплари мавжуд. Динамик принцип – қаҳрамонларнинг рухий кифоаларини уларнинг хатти-харакатлари, киликлари орқали очиб берса, аналитик принцип – қаҳрамонлар ички дунёсини уларнинг хатти-харакатлари, киликлари орқали очиб бериш билан бирга, фикрлар ва хислар оқимини, диалектикасини ҳам кўрсатиб беради. Шунингдек, психологизмнинг адабий портрет, монолог, диалог, туш, психологик тимсоллар, ҳиссий ҳаракатлар, пейзаж, галлоциация каби воситалари мавжуд.

2. Ўзбек болалар адабиётда ҳам бола қаҳрамон характери, табиати ўзига хос йўсинда намоён бўлади. Худойберди Тўхтабоев романларида психологизмнинг аналитик кўриниши кўпроқ етакчилик қилиб, ёзувчи бола рухий оламни фикрлар ва туйғулар оқими жараёнда тасвирлайди. Шунингдек, Х.Тўхтабоев романларида психологизмнинг ички монолог, диалог каби воситалари устуворлик қилади.

3. Ўзбек болалар адабиётда психологизмнинг энг катта хусусияти – комизм ҳисобланади. Комизм жараёнда бола қаҳрамон психологизми намоён бўлади. Бола рухияти комизмга мойил бўлиб, у ҳар қандай вазият, ҳар қандай ҳолатда комикликдан йироқлашмайди. Ёзувчи бунда ўз қаҳрамонларини комик ҳолатлар, комик вазиятларда тасвирлайди. Натижада, қаҳрамон психологияси янада ёрқинрок тарзда акс этади.

4. Ўсмир рухиятини очишда ўзига хос восита ва усуллар мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар бири рухият кирраларини кўрсатиб беришда қўл келади. Бола рухиятини тасвирлашда ўзаро муносабатлар алоҳида ўрин тутади. Жумладан, боланинг катталар билан ёки ўз тенгдошлари билан бўлган мулоқотлари ўзида характер кирраларини намоён этади. Катталар билан муносабатларда боланинг шахс сифатида шаклланиши, индивидуал тасавурларга эга бўлиши ифодаланса, ўз тенгдошлари билан муносабатда бола ички олами анча эркин намоён бўлади. Болалар ўзаро муносабатларда бир-бирлари билан фикр алмашадилар, ўзаро тушуниш, дўстлик каби мулоқот шакллари бола рухияти кирраларини кўрсатиб боради. Жумладан, бола ўз тенгдошлари ва катталар

билан ўзаро зиддиятли ёки ўзаро англашилган ҳолатда мулоқотда бўлади. Болаларнинг ўзаро англашилган мулоқоти жараёнда новербал коммуникация, ўзаро дўстлик туйғуларини кўриш мумкин.

5. Бола рухиятини очишда ўзаро муносабатлар, ижтимоий муҳит катта аҳамиятга эга. Муносабатлар асосида боланинг ички олами юзга чиқади. Монологик, диалогик нутқ шакллари бола психологиясини ёритишда асосий воситалардан бири бўлиб хизмат қилади. Ижтимоий муҳитда бола рухияти шаклланади, ривожланади ва қандай эканлигини намоён этади. Ижтимоий муҳит, жамият аҳоли шахсининг ҳам аҳолини белгилаб бериш даражасида катта кучга эга. Х.Тўхтабоевнинг “Беш болали йигитча”, “Мунгли кўлар” асарлари мисолида икки хил ижтимоий муҳит таъсирида бола рухиятининг ифодасини кўриб ўтдик. Биринчиси, уруш даври фожиялари ичра бола рухияти таъсири бўлса, иккинчиси, осойишта, тўкин-сочин оила муҳитида тарбия топган болалар рухияти ифодасидир.

6. Уруш даври фожиялари, мураккабликлари бола рухиятида оғир вазиятларни юзга келтирган. “Беш болали йигитча” асари тахлили жараёни бу асарда бола психологизми муаллиф психологизми билан уйғун ҳолда келганлигини кўрсатади. Яъни бу асар муаллиф биографиясининг айрим ўринларига ҳамроҳанг келган. “Мунгли кўлар” романида эса бошқача ижтимоий муҳит болалар рухиятига катта таъсир этади. Тўкин-сочин оила фарзанди эканлиги асар бошида боланинг бошқача рухиятини ифодаласа, асардаги фожиялар давомида болалар рухиятида ўзгаришлар динамикасини юзга келтиради. Ушбу динамика турли ижтимоий муҳитда турли рухий кечинмаларнинг юзга келиши билан изоҳланади.

7. Ёзувчи Х.Тўхтабоев асарларида катталар ва болалар муносабати масаласи алоҳида ўрин тутади. Жумладан, кексалар психологияси ўзига хос тарзда ёрқин акс эттирилган бўлса, ўсмир боланинг характери шаклланиши пайтида катталар билан қандай муносабатлар юзга келиши мумкинлиги зиддиятлар мисолида ифода этилган.

8. Ёзувчи рухий-маънавий олами қаҳрамонларда айрим ўринларда тўлиқ, айрим ўринларда қисман акс этган. Айрим ўринларда эса қаҳрамон рухияти ёзувчи дунёсидан узилган тарзда тасвирланади. “Сарик девни миниб” асарида детектив ўринлар, “Беш болали йигитча” асарида етимлик азоблари, ҳаёт қийинчиликлари ҳамда кекса одамларга алоҳида меҳр туйғусининг акс эттирилишида ёзувчи маънавий олами тўла акс этади. Бунинг сабаби ёзувчидаги рухий-маънавий олам ана шундай одамларга иззат-ҳурмат ва меҳр-мухаббат билан йўтирилган эди. Умуман олганда, ёзувчи рухий-маънавий олами ёш қаҳрамонларда ўзига хос тарзда акс этади.

9. Ёзувчи ўз дунёқарashi, концепциясини ҳар бир асарда қайсидир даражада намоён этади. Бу дунёқараш ва ёндашув, албатта, қаҳрамон рухиятида ҳам ифодасини топади. “Сарик девнинг ўлими” асарида ёзувчининг жиноятларни илдири билан суғуриб ташлаш, жиноятлардан холи, пок виждонли одамлар жамиятини яратиш ғояси акс эттирилган.

ТУЛАБАЕВА РУХСОРА САЙФУЛЛАЕВИА

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ПСИХОЛОГИЗМ В РОМАНАХ
ХУДОЙБЕРДИ ТУХТАБОЕВА

10.00.02 – Узбекская литература

АВТОРЕФЕРАТ ДИССЕРТАЦИИ ДОКТОРА ФИЛОСОФИИ (PhD)
НО ФИЛОЛОГИЧЕСКИМ НАУКАМ

Ташкент – 2019

10. Х.Тухтабоев романларида бола ҳаёт дунёси, ёзувчи фантазияси ўзига хос тарзда акс этган. Унинг ўзига хослиги қахрамонлар сеҳрлар куршовида, ҳаёт оламида кеза-да ўзига хос табиати, миллий хусусиятлари намоён бўлиб туради. Хошимжоннинг сеҳрли қалпоқчадан фейдаланиши, Ақромнинг Ширин қовунлар мамлақати ичра ғаройиб саргузаштларни бошидан кечирishi сингари воқеалар қахрамон рухият оламини тасвирлашга тўқинлик қилмаган. Демак, ҳаёт, мистик оламда ҳам бола рухияти акс этган.

11. Худойберди Тўхтабоев асарларида кекса одамлар – чол-кампиралар алоҳида меҳр билан тасвирланади. Хошимжон бувисини, Ақром сартарошни, полковник Салимжон Отажоновни ниҳоятда хурмат қилади. Ақром билан Ширин қовунлар мамлақатида Дар Даражадай устоз-суянчиқ топиб олганидан беҳад қувонади. “Беш болали йигитча”да Парян бобо, Тўти хола, Пақана бобо, Абзий сингари кексалар етимларнинг бошини силайдилар. Ёзувчининг “Жанияти одамлар” асарида эса Эрка бобо, Магмуса бобо сингари диннатли, илмли кишилар тимсоли меҳр билан тасвирланган. Бунинг сабаби, Ёзувчи маънавиятнинг камолга етишида унинг бобоси ва бувиси қатта ҳисса қўшгандир.

Умуман, болаларга ва ўсмирларга бағишланган асарларда бола рухий дунёсининг қанчалар ёркинлик касб этиши муҳим. Эро, болалар қалби, маънавиятини юксалтиришда болалар алабийетининг роли бекиёсдир. Болалар учун асар ёзган ҳар бир ёзувчи қайсибир маънода болага рухий озуқа, маънавий бойлик, қалбига гўзаллик ва эстетик завқ берувчи мураббий ҳамдир.

Тема диссертации доктора философии (PhD) по филологическим наукам зарегистрирована в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан за номером В2017.2.PhD/Fil 134.

Диссертация выполнена в Ташкентском государственном университете узбекского языка и литературы имени Алишера Навои.

Автореферат диссертации на трех языках (узбекский, русский, английский (резюме)) размещен на веб-странице Института узбекского языка, литературы и фольклора АН РУз, www.iaj.uz и Информационно-образовательном портале «Ziyouet» www.ziyouet.uz.

Научный руководитель: Каримов Баходир Нурматович
доктор филологических наук, профессор

Официальные оппоненты: Куронов Дилмурод Хайдаралиевич
доктор филологических наук, профессор

Матжонов Сафо
доктор педагогических наук, профессор

Ведущая организация: Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами

Защита диссертации состоится «25» декабря 2019 года в 14:00 часов на заседании Научного совета ДС.27.06.2017.Ф.1.46.01 по присуждению ученых степеней при Институте узбекского языка, литературы и фольклора АН РУз (Адрес: 100060, город Ташкент, проезд Шахрисабзский, дом 5. Тел.: (871) 233-36-50, факс: (871) 233-71-44; e-mail: uztafi@academy.uz).

С диссертацией можно ознакомиться в Фундаментальной библиотеке Академии наук Республики Узбекистан (Зарегистрировано за номером ____). (Адрес: 700100, город Ташкент, улица Зиевдилар, дом 13. Тел.: (99871) 262-74-58.

Автореферат диссертации разослан «6» декабря 2019 года.
(Протокол реестра рассылки за номером 100т «6» декабря 2019 года).

Б.А.Назаров,
Председатель Научного совета
по присуждению ученых степеней, д.филол.н., академик

Р.Бараксаев,
Ученый секретарь Научного совета
по присуждению ученых степеней, к.филол.н.

Н.Каримов,
Председатель Научного семинара
при Научном совете
по присуждению ученых степеней,
д.филол.н., академик

ВВЕДЕНИЕ (аннотация диссертации доктора философии (PhD))

Актуальность и востребованность темы диссертации. В мировом литературоведении возрастает диапазон исследований, посвященного изучению отображения своеобразного образа жизни человека и его духовности в литературе. Несравненные художественные произведения в плане формы и содержания не только дарят читателям эстетическое наслаждение, но и питают духовно. В связи с этим исследование высокохудожественных образов литературы является важнейшей задачей литературоведения. В мировом литературоведении сформированы новые методы исследования биографический, социологический, герменевтический, психологический. При анализе художественного произведения в мировом литературоведении всё более расширяется и углубляется освещение внутреннего мира героев, их душевного состояния в связи с чем важное значение приобретает проблема художественного психологизма.

В мировом литературоведении к концу XIX – началу XX в. сформировался психологический метод. На передний план выступают исследования художественных произведений на основе данного метода, т.е. проблема художественного психологизма. В результате широкомасштабного изучения проблемы на свет появились исследования представителей мирового и русского литературоведения З.Фрейда, Л.Гинзбурга, Л.Чернышевского, В.Белинского, А.Есина, посвященные художественному психологизму. Художественное произведение считается всесторонне совершенным лишь в том случае, когда в нем наряду с изысканностью языка и стиля проникновенно передаются природа образов, духовный мир героев, их внутренние переживания. В этом смысле, актуальным является исследование психологического состояния литературного героя, передача художественного толкования этого психологического состояния.

В узбекском литературоведении проведены исследования, посвященные художественному психологизму, анализу духовного мира человека. Однако данное явление не исследовано на примере узбекской детской литературы. Между тем, психологический мир художественных образов освещается и в произведениях для детей или где главными героями являются дети. Целесообразно в силу этого изучение проблемы психологизма в узбекской детской литературе на примере романов Худойберди Тухтабоева. Как и в литературах народов мира, в узбекской литературе известно такие произведения, где своеобразными штрихами передаются национальные и общечеловеческие ценности, нюансы внутренних переживаний человека. В литературе всегда актуальным было изображение духовного мира человека. Изучение в узбекской детской литературе проблемы художественного психологизма считается актуальным и в плане повышения роли художественной литературы в гармоничном развитии молодого поколения. «Сто лет тому назад, - подчеркивает Президент Узбекистана Ш.М.Мирзиёев, великий узбекский поэт Абдулхамид Сулаймон оглы – Чулпан горячо заявлял: